

LUND UNIVERSITY

Lärda samtal om det hälsosamma livet på landet

Romersk medicin i Varros tre böcker om lantbruket

Dunér, David

Published in:
Lärda samtal

2014

Document Version:
Manuskriptversion med förlagets layout och korrekturanmärkingar, oftast ej publikt tillgängligt

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Dunér, D. (2014). Lärda samtal om det hälsosamma livet på landet: Romersk medicin i Varros tre böcker om lantbruket. I E. Hagström Molin, & A. Hellerstedt (Red.), *Lärda samtal: En festskrift till Erland Sellberg* (s. 95-108). Ellerströms förlag.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

DAVID DUNÉR

Lärda samtal om det hälsosamma livet på landet *Romersk medicin i Varros tre böcker om lantbruket*

Stolo såg på Scrofa och sade: ”Du bör tala, du
som är överlägsen i ålder, ära och kunskap.”

Marcus Terentius Varro, *Res rusticae*

Den romerske lantbruksförfattaren Marcus Terentius Varros (116–27 f.Kr.) liksom många andra agrara författares lantbrukstexter, som Cato den äldres, Columellas och Palladius, handlar ytterst om hur människor kan uppehålla sina liv, få mat på bordet, överleva och motstå nedbrytelsen och döden. Varros tre böcker om lantbruket, *Res rusticae*, från mitten av första århundradet f.Kr., utspelar sig som ett lärt samtal om konsten att sköta en lantgård mellan ett par lantbruksintresserade romare.¹ Vid Tellus tempel under skördefesten sammanträffade berättaren, Varro själv, med sin svärfar Gaius Fundanius, den romerske riddaren, sokratikern Gaius Agrius och förpaktaren Publius Agrasius som stod och betraktade en väggkarta över Italien. ”Vad gör ni här? Har skördefesten måne fört er hit, som den brukade föra våra fäder och förfäder?”² Då de hade satt sig ner sade Agrasius: ”Ni som rest genom många länder, ni har väl sett något land som är mer odlat än Italien?”. Agrius svarade: ”Jag tror inte att det finns något land som är så fullkomligt uppodlat som Italien.” Detta eftersom, menade Agrius, världen är delad i två delar enligt Eratosthenes, i en sydlig och en nordlig del, och den nordliga delen är utan tvivel hälsosammare än den sydliga, men dock mer tempererad än de inre

1 Marcus Terentius Varro, *Res rusticae*; övers. William Davis Hooper, *On Agriculture* (Cambridge, MA & London 1935); en svensk översättning av Sten Hedberg är under utgivning av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien som jag här med tacksamhet har fått ta del av, Marcus Porcius Cato d.ä. & Marcus Terentius Varro, *Om jordbruket & De olika slagen av lantbruk. Två tidiga romerska lantbruksläror*, Örjan Wikander (red.). Se även mitt kapitel ”Det romerska lantlivets medicin och huskurer”, i nämnda bok.

2 Varro, *Res rusticae*, 1,2,1.

delarna av Europa. ”Ty i det inre är det nästan eviga vintrar, och det är inte att undra på, när det mellan den nordliga cirkeln och himlens axel finns trakter där man under sex månader i sträck inte ser solen. Därför säger man att man inte ens kan segla på oceanen i den delen av världen då havet är fruset.”³ Där det är ständig sol eller ständig natt dör all markens växtlighet. Fundanius sade: ”Jag för min del kan ju inte ens här, där natt och dag lugnt kommer och går, stå ut med en sommardag om jag inte delade den genom att stoppa in en stunds tupplur mitt på dagen.”⁴

När man drygt två årtusenden senare tar del av detta lärda samtal kan man slås av betoningen på platsens betydelse för välbefinnandet, hur vi påverkas av omgivningarna, miljön omkring oss. Italiens skuggande olivlundar, apelsindoftande trädgårdar, med spaljéer dignande av saftiga druvklasar, dess ljumma vind och azurblå medelhav, att detta är hälsosammare nejder än Nordens mörka vintrar och frusna hav är väl en redan avgjord sak. I stället vill jag komma åt våra tankar om miljöns betydelse för hälsan, varifrån dessa kommer och hur vårt välbefinnande uppstår i ett samspel mellan våra inre behov och de förutsättningar som omgivningarna ger. För de romerska lantbruksförfattarna var vattnet, luften och boningsorten avgörande vid utväljandet av en fruktbar och hälsosam plats för sin odling. Hos Varro, som det här närmast ska handla om, återkommer detta tema i det lärda samtalet som också återfinns i den hippokratiska och romerska medicinen.

Platsen och odlingarna

I Varros dialog betonas valet av en god plats för sin odling, en hälsosam plats där odlingarna inte förstörs av osunda klimatförhållanden.⁵ ”Men jag tror”, säger Fundanius, ”att nu kommer några som kan lämna oss en bättre bild av detta. Ty jag ser att Gaius Licinius Stolo och Gnaeus Tremelius Scrofa närmar sig.”⁶ Scrofa som anses vara den romare som är mest förtrogen med lantbruket med ett gods vackrare än kungligt utsmyckade byggnader, dit man kommer inte för att se samlingar av målningar utan för att beskåda samlingarna av fruktträd. Samtalet kom strax in på frågan om odlingens konst. Stolo såg på

3 Varro, *Res rustice*, 1,2,3–4.

4 Varro, *Res rustice*, 1,2,5.

5 Varro, *Res rustice*, 1,2,8.

6 Varro, *Res rustice*, 1,2,9.

Scrofa och sade: ”Du bör tala, du som är överlägsen i ålder, ära och kunskap.”⁷ Utan att besväras började Scrofa berätta. Det hälsosamma ligger inte i vår makt utan det kommer av himlen och jorden, av naturen.⁸ Men det beror mycket på oss själva hur vi kan göra det mindre skadligt. Därför är det av stor betydelse var byggnaderna är belägna, hur stora de är, vart de vetter med portar och fönster, för att därigenom kunna undvika den ohälsosamma luft som uppkommer på grund av jord och vatten kring gården. Detta vetande är väsentligt: ”Har nu inte den berömde läkaren Hippokrates genom sin vetenskap under en pestepidemi räddat inte bara en åker utan snarare många städer?”⁹ Varro själv räddade sina följeslagare och sin familj oskadda ur en epidemi när hären och flottan var i Korkyra och husen var fulla av sjuklingar och avlidna, genom att öppna nya fönster och släppa in nordanvinden och tillsluta andra.

Varros dialog återkommer senare till ett samtal mellan Scrofa och Fundanius om noggranna råd inför anläggandet av en lantgård.¹⁰ Huvudbyggnaden, berättar den lantbrukskunnige Scrofa, bör läggas vid foten av ett skogsklätt berg omgärdad av vida betesmarker där hälsosamma vindar kan blåsa över ägorna. Om den också är vänd mot vårdags- och höstdagsjämningarnas soluppgångar är det särskilt gott, eftersom detta innebär skugga på sommaren och sol på vintern. Tvingas man dock av någon anledning bygga sitt hus vid en flod, ska man tänka på det att inte placera det alltför nära, då vattnet om vintern kommer vara ohyggligt kallt och om sommaren allmänt ohälsosamt. Delvis av samma anledning bör man också undvika kärrmarker. I en intressant passage förekommer Varro en teori om mikroorganismer som orsak till sjukdomar.¹¹ Ur dessa kärrmarker kommer nämligen, säger Scrofa, ”vissa mycket små djur, som ögonen inte kan urskilja och som kommer in med luften in i kroppen genom munnen och näsan och förorsakar svåra sjukdomar.” Lite uppgiven inför dessa svårundvikliga omständigheter sade Fundanius: ”Vad skall jag göra, om en gård av det här slaget har kommit i min ägo genom arv, för att sjukdomen inte skall skada oss?” Detta kan jag svara på, insköt Agrius: ”Sälj den, för så mycket pengar du kan, eller överge den, om du inte kan sälja den!” Scrofas mindre drastiska råd är i stället att man i möjligaste mån bör undvika att placera byggnaden i en dalsänka, utan hellre

7 Varro, *Res rustica*, 1,3,1.

8 Varro, *Res rustica*, 1,4,4.

9 Varro, *Res rustica*, 1,4,5.

10 Varro, *Res rustica*, 1,12,1–3.

11 Varro, *Res rustica*, 1,12,2; John Scarborough, *Roman Medicine* (London 1969), s. 80f.

uppföra den på en högre liggande plats där vindarna lättare kan skingra det skadliga. Sådana platser som belyses av solen under hela dagen är dessutom hälsosammare av den anledningen att alla de små djur som föds under dagen antingen blåser bort eller förgörs av torka.

Förutom platsens betydelse för hälsan, så återkommer det lärda samtalet naturligtvis också till kostens betydelse. I kryddträdgårdarna, trädgårdslanden och kålgårdarna kunde man hitta hälsobringande grönsaker, frukter och örter.¹² Den botaniska lärdomen, företrädd av sådana som Theofrastos och Dioskorides, var i mycket just en kunskap om läkeväxter. Varro omnämner till exempel den grekiske botanikern och filosofen Theofrastos (ca 370–ca 285 f.Kr) verk *Fyton historias* (Vetenskapen om växterna) och *Fytikon aition* (Orsakerna till växterna). I Varros dialog, bedömer Stolo, en erfaren man i den tillämpade lantbruksläran, visserligen att deras praktiska värde är ringa: ”De där böckerna är inte så nyttiga för dem som vill odla en åker som för dem som vill driva filosofskolor”.¹³ Det hindrar inte att Stolo på annat ställe hänvisar till Theofrastos som en auktoritet vad gäller lämplig tid för utsäde, nämligen på våren och hösten och vid Hundstjärnans (Sirius) uppgång.¹⁴ Hundstjärnans heliakiska uppgång, det vill säga när den första gången på året blir synlig över horisonten i öster strax före soluppgången, varierar stort och var viktig för bland annat den egyptiska tideräkningen. Den andre antike auktoriteten på området, greken Dioskorides Pedanius (ca 40–90 e.Kr.) från Anazarbos, var fältläkare i Neros armé och skrev det som för lång tid skulle bli standardverket i botanik och farmakologi, *Peri hyles iatrikes*, översatt till latin med titeln *De materia medica libri quinque* (Fem böcker om läkemedelsläran), en förteckning över inte mindre än 600 läkeörter.¹⁵ Bland hans medikamenter finner man också det vidunderliga universalmedlet *theriac*, ett motgift mot det mesta som ursprungligen satts samman av kejsar Neros livläkare Andro-

12 Jfr Wilhelmina Feemster Jashemski, *The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius* (New Rochelle, NJ 1979–1993); Wilhelmina Feemster Jashemski, *A Pompeian Herbal: Ancient and Modern Medicinal Plants* (Austin, TX 1999); Annamaria Ciarallo, *Gardens of Pompeii* (Rom 2000).

13 Varro, *Res rusticae*, I,5,2.

14 Varro, *Res rusticae*, I,40,3.

15 Dioskorides Pedanius, *De materia medica libri quinque*, utg. Max Wellman, 2:a uppl. (Berlin 1958); faks., *De materia medica: Codex Vindobonensis Med. Gr. 1 der Österreichischen Nationalbibliothek* (Graz 1965–1970); John M. Riddle, *Dioscorides on Pharmacy and Medicine* (Austin, TX 1985); Alain Touwaide, *Healing Renal Diseases in Antiquity: Plants from Dioscorides' De materia medica, with Illustrations from Greek and Arabic Manuscripts, A.D. 512–15th Century* (Cosenza 2000).

machos från Kreta. I den romerska armén användes vin eller vinäger för att rengöra sårskador, även kåda och terpentin kunde användas som antiseptika. Som smärtstillande förekom alruna, bolmört och opiater.

Naken och gråtande

Människan föds naken och måste på egen hand skaffa sig det hon behöver. Allt börjar med gråt, som Plinius den äldre (23–79 e.Kr.) skriver: ”Endast människan låter hon [naturen] falla naken på nakna marken den dag hon födes för att genast kvida och gråta, inga andra av sina otaliga varelser utlämnar hon åt tårar, människolivets första snabba följeslagare. Men leendet, det där ofullgångna, som hastigt förflyktigas, det kan, vid Herkules, ingen frambringa före sin fyrtionde levnadsdag.”¹⁶ I likhet med ett fyrfotadjur får hon en första aning av kraft, ett första mått av tid till skänks. Hon lär sig gå, tala, munnen blir stark nog att mottaga födoämnen. Men hur länge, frågar sig Plinius, ”varar huvudets vibreringar, som vittnar om att hon är den allra bräckligaste bland alla levande varelser? Nu kommer också sjukdomarna och de mängder av läkemedel, som uppfinns mot onda tillstånd men som också de så småningom betvingas av tidigare okänt otyg.”¹⁷

De lärda samtalen om det hälsosamma livet på landet mellan Stolo, Scrofa, Fundanius och de andra i Varros verk om lantbruket ingick i ett större, vidare samtal i Romarriket, ett lärt samtal över generationer och mellan kulturer, om konsten att leva, överleva, behålla hälsan och motstå döden. Det var förstås inte bara ett lärt samtal, utan en konkret erfarenhet av att leva som tänkande varelse i världen. Människan med sin bräckliga kropp ingår i världen, påverkas av miljön, vindarna och vattnet, växterna och mikroorganismerna. De romerska lantbruksförfattarnas diskussioner om den hälsosamma platsen måste ses i ljuset av miljöförhållandena, hälsotillståndet i det romerska riket, den romerska medicinen och dess rötter i äldre föreställningar och inte minst i dess beroende av den hippokratiska medicinens tankar om boningsorten.

Sjukdomarna i Rom var de samma som i Grekland, olika infektionssjukdomar som pneumoni, meningit och difteri, liksom mag- och tarmsjukdomar,

¹⁶ Gaius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, 7,2; övers. W. H. S. Jones, *Natural History in Ten Volumes VI–VIII* (Cambridge, MA & London 1969–1980); övers. Alf Önnerfors, *Om människan: Naturalis historia VII. Antikens världsrekordbok* (Jonsered 2000), s. 17.

¹⁷ Plinius, *Naturalis historia*, 7,4; a. övers., s. 17.

ögonsjukdomar och näringsbrist. De vanligaste dödsbringande sjukdomarna var tyfoidfeber, tuberkulos och malaria.¹⁸ Epidemier kom och gick – där ibland pestepidemierna som härjade i Rom år 451 f.Kr. och 189 e.Kr, vilka raderade stora delar av befolkningen. I det romerska krigarimperiet, där arméer och trupper ständigt var på marsch, där kämpande gladiatorer slaktade varandra, kom kunskaper i ortopedi och kirurgi väl till pass. Det fanns således ett stort behov av fältläkare och kirurger. Till stor del byggde den romerska medicinen på den grekiska. Ofta brukar man ange år 292 f.Kr. som startpunkten för det grekiska inflytandet över den romerska medicinen. Vid denna tid härjade en allvarlig epidemi i Rom, varvid bud sändes till grekernas läkegud Asklepios efter hjälp. På Tiberön restes ett tempel till Asklepios ära. Nästan alla verk-samma läkare i Rom kom för lång tid framöver att vara greker. Läkarna var inte många – det mesta kunde skötas på egen hand med hjälp av sådana huskurer och behandlingar som till exempel de agrara författarna förmed-lar – men förnäma romare kunde dock hålla sig med en läkekunnig grekisk slav. Även om det romerska bidraget till det medicinska teoribygget inte är överväldigande stort, bidrog romarna med flera hygieniska inrättningar, som romerska bad, akvedukter och avloppssystem.¹⁹ Även offentliga sjukhus in-rättades i det romerska imperiet. Sedan tidigare fanns det naturligtvis också praktiska erfarenheter som går längre tillbaka i tiden, en romersk folkmedicin före den grekiska läkekonstens intåg i Rom. Den romerska medicinen var en kombination av hellenistiska medicinska teorier och romersk praktik. När så småningom romerska författare tar sig an den medicinska kunskapen, och för-söker samla kunskapen på området och skapa en syntes i den encyklopediska traditionen, som hos Plinius och Celsus, finner man också en tydlig romersk självgodhet som gärna underströk medicinens ädla romerska anor.

I den romerska medicinen förekommer också magiska föreställningar. Varros dialog utvecklar sig till ett lärt samtal om och med sina egna fötter. När samtalet kom in på botandet av värkande fötter, utbrast genast Funda-nius: ”Var snäll och säg mig det. Ty jag vill hellre höra om mina fötter än om hur rötter av mangold skall planteras.” Leende svarade Stolo och återberät-tade vad han hade hört av Tarquenna: ”att när en mans fötter började värka, kunde han botas om han kom ihåg honom: ’Jag minns dig. Bota mina fötter! Må marken hålla kvar min plåga, och stanna kvar, min hälsa, här i mina fötter!’”²⁰ Detta skulle upprepas tre gånger nio gånger, samtidigt som man på

18 Dominic Ingemark & Henrik Gerding, *Liv och död i antikens Rom* (Lund 2000), s. 190f.

19 Örjan Wikander (red.), *Handbook of Ancient Water Technology* (Leiden 2000).

fastande mage rör vid marken och spottar. Dessa magiska föreställningar som framskymtar hos Varro och andra lantbruksförfattare, med riter och formler, synes för oss avlägsna, fjärran de teoribyggen som växer fram i den antika skolmedicinen ur vilken den moderna medicinen framgått. Men där finns ändå något, tron på ordets makt, sambanden mellan företeelser i verkligheten, analogitänkandet, och förlitandet på den beprövade erfarenheten som är så tydlig i den folkmedicinska praktiken. Liksom mycket i dessa lantbrukstexter utgår kunskaperna från erfarenheter, metoderna hade prövats, var inte tagna ur luften. Att se paralleller i verkligheten, att se likheter mellan tingen, att dra analogier, att med hjälp av metaforer beskriva något genom något annat, är ett sätt att förstå världen som ofta återkommer i det antika tänkandet, men också i medicinhistorien och i tänkandet i stort.²¹ I det mikro-makrokosmiska tänkandet ser man samband och likheter mellan det lilla och det stora, det på himlen och det på jorden.

Den hippokratiska medicinen

Det var inte lätt att reda ut hur det förhöll sig med människans kropp, hennes hälsa. De anatomiska kunskaperna var tämligen eftersatta. Några metodiska undersökningar om hur människan egentligen såg ut under skinnet gjordes knappast. Visserligen utfördes dissektioner av döda människor tidigt av Herofilos (330–260 f.Kr.) och Erasistratos (330–255 f.Kr.), men för lång tid var sådana dissektioner av döda människokroppar en styggelse, tabu. Den romerske författaren Celsus avvisade omkring 25 e.Kr. de vivisektioner som hade utförts i Alexandria och betecknade det som en barbarisk grymhet att skära upp buk och bröst på levande människor.²² Det fanns andra metoder för att lära känna människokroppen, det är inte ens nödvändigt ”att sönder-sarga de döda, något som, ehuru icke grymt, likväl alltid är motbjudande, i det nämligen de flesta delar framträda förändrade hos de döda, men sjukbe-handlingen själf lämnar tillfälle att se allt, hvad man kan få kunskap om hos de levande.”²³

20 Varro, *Res rusticae*, I,2,27.

21 David Dunér, *Tänkmaskinen: Polhems huvudvärk och andra studier i tänkandets historia* (Nora 2012), s. 27f., 217–294.

22 Scarborough (1969), s. 60.

23 Aulus Cornelius Celsus, ”Prooemium”, i *De medicina in Three Volumes*, utg. W. G. Spencer (Cambridge, MA & London 1935–1938); övers. Maximilian Victor Odenius, *Åtta böcker om läkekonsten* (Lund 1906), s. 31.

Den allmänna förståelsen under Romarriket av människokroppen, sjukdomarna och deras behandling vilade på den grekiska, hippokratiska medicinen. De hippokratiska skrifterna (*Corpus Hippocraticum*), skrivna av den grekiske läkaren Hippokrates (460–370 f.Kr.) och andra läkare i den hippokratiska skolan, var för lång tid de mest inflytelserika källorna för det man behövde veta inom medicin.²⁴ Han har blivit känd för läkareden, som anger moraliska förhållningsregler för läkarutövningen, och han skapade en mer sammanhållande teori för vad det är som gör oss friska och sjuka. Under Hippokrates tid fanns det visserligen rivaliserande skolor som den knidiska, men det var den koiska eller hippokratiska skolan som satte djupast spår i den romerska medicinens historia. De nästan oöverstigliga svårigheterna med att förstå människans besynnerliga kropp och hälsans skiftningar, uttrycks i de ord som inleder Hippokrates aforismer: ”Livet är kort, konsten lång, rätta tillfället går snart förbi, erfarenheten är bedräglig, omdömet svårt.”²⁵

I korthet var Hippokrates tanke att man skulle se till helheten, både beakta kroppen och patientens omgivning. Grundläggande för förståelsen av kroppen och sjukdomsbehandlingen var den så kallade humoralpatologin. På motsvarande sätt som det i den antika fysiken fanns fyra element – jord, vatten, luft och eld – och materiens fyra grundkvaliteter – varmt och kallt, vått och torrt, fanns det i människans kropp fyra vätskor eller kardinalsafter – blod, slem från hjärnan, gul galla från levern och svart galla från mjälten. Hos den friske var dessa kroppsvätskor i balans, hos den sjuke i obalans. Senare under 100-talet e.Kr. lade en annan inflytelserik grekisk medicinare, Galenos, till detta fyrtal även de fyra temperamenten – sangvinisk, flegmatisk, kolerisk och melankolisk – vilka i särskilda blandningar kunde förklara de olika temperamenten (de rätta blandningarna) eller vad vi närmast förstår som personligheterna. De fyra kroppsvätskorna stod också i relation till andra företeelser i verkligheten som elementen, materiens grundkvaliteter och de fyra årstiderna. Senare utsträcktes den fyrfaldiga symmetrin till att gälla också människans åldrar och fyra huvudorgan. Blodet var varmt och vått, slemmet kallt och vått, den gula gallan varm och torr och den svarta gallan kall och torr. Denna jämviktstanke som humoralpatologin uttrycker står skulle man kunna säga i samklang med den grekiska kulturens strävan mot harmoni och jämvikt.

24 Wesley D. Smith, *The Hippocratic Tradition* (Ithaca, NY 1979).

25 Hippokrates, ”Aforismoi”, i *Corpus Hippocraticum*, 1,1; övers. M. K. Löwegren, ”Aforismer”, i *De Hippokratiska skrifterna i svensk översättning I–II* (Lund 1909–1910), bd I, s. 296; övers. M. K. Löwegren, *Om läkekonsten: Ur De hippokratiska skrifterna* (Nora 1994), s. 57.

Hälsan var helt enkelt en balans i kroppen, ”att vara vid sunda vätskor”, sjukdomen en obalans. Den goda blandningen, *eukrasia*, var en förutsättning för hälsan, medan en övervikt, *monarchia*, eller minskning av någon av vätskorna gav en dålig blandning, *dyskrasia*. Sjukdomsbehandlingen gick därmed ut på att återställa den förlorade balansen mellan de olika vätskorna – eller rättare biträda naturen i återställandet, och detta utfördes genom bland annat diet, uttömningar, laxerande medel, åderlåtning och kräkmedel. Antingen hade man för mycket av en viss vätska, eller för lite. Dessa kardinalsafter varierade också med ålder och kön, årstiderna, luftens beskaffenhet och månens faser. Sättet att leva hade stor betydelse för hälsans bevarande. Kroppsvätskorna växlade beroende på ålder, livsföring, diet, arbete, kroppsövningar, sömn och vila. Därför var det nödvändigt för läkaren att även skaffa sig kunskaper om patienten och sammanhanget i vilket sjukdomen utspelade sig, vem det var som låg på sjukbädden, när sjukdomen bröt ut och hur väderleken och den omgivande miljön såg ut. Vid en diagnos skulle man alltså ta hänsyn till den individuella konstitutionen, ta reda på patientens naturliga *krasis*, undersöka det sjuka organets sekretioner och exkretioner (vätskebildningar och utsöndringar), notera årstiden, klimatet och väderleken för tillfället, samt boplatens läge i förhållande till väderstrecken, havet och den omgivande terrängen.²⁶ Som man kan se i de agrara författarnas texter, med tanke på den sistnämnda omständigheten, var de mycket noggranna med att inrätta sin lantgård på den rätta platsen, inte bara för en bättre avkastning vad gäller själva odlingen, utan också för hälsans bevarande.

Efter att läkaren hade ställt en diagnos kunde så själva behandlingen ordinerar. Ett betydelsefullt led i terapin utgjorde olika evakuerande behandlingar som tömde kroppen på de skadliga safterna som till exempel purgering, vomering, laxering, lavemang, svettbad, diures (ökning av urinproduktionen), nysning, koppning och blodavtappning. Den vanligaste behandlingsformen var den sistnämnda, åderlåtning. Celsus och pneumatikerna ordinerade framkallande av kräkning 2–3 gånger i månaden, vilket ansågs hälsobringande även för friska personer.

26 Renanders inl. i Aretaios, *De akuta och kroniska sjukdomarnas symptomatologi och behandling*, övers. Acke Renander (Uppsala 1959), s. xxxv; Aretaios, *Aretaeus*, utg. Karl Hude (Leipzig 1923).

Den romerska medicinen

I allt väsentligt övertogs den hippokratiska medicinen av romarna. Hur såg då den romerska medicinen ut under Catos, Varros och Columellas tid? Och vad ansåg romarna om de grekiska läkarna och deras utövning? Enligt Plinius den äldre skulle den förste grekiske läkaren i Rom ha varit sårspecialisten Archagathus som invandrade från Peloponnesos år 219 f.Kr. Större betydelse fick Asklepiades (124–50 f.Kr.) från Bithynia som omfattade en korpuskulär filosofi hämtad från Erasistratos varmed sjukdomarna kunde förstås som beroende på att partiklar blockerade porerna eller en alltför stor fluiditet.

År 46 f.Kr. gav Julius Caesar möjlighet till medborgarskap för dem som praktiserade medicin i Rom. Under kejsar Neros tid fortsatte om inte en invasion av grekiska läkare, så dock en strid ström av läkare som köptes eller tog tjänst hos aristokratiska romare eller värvades till de romerska arméerna. Under första århundradet e.Kr. dominerade den grekiska medicinen helt i Rom. Ofta brukar man beskriva den romerska medicinen som en strid mellan olika skolor, den epikureiska, stoiska, dogmatiska, alexandrinska, empiriska, metodiska, eklektiska, pneumatiska...²⁷ Utan att gå i detalj vad gäller dessa sammangyttrade skolor kan bland annat nämnas den pneumatiska skolan som grundades av Athenaios från Attaleia omkring 50 e.Kr. och som tonade ner humoralpatologin och i stället framhävde livsandarna eller livsluften (*pneuma*) som en förklaring till sjukdomsförhållandena. Den eklektiska skolan, företrädd av Agathinos från Lakonien, stod enligt Galenos nära pneumatikerna, medan den metodiska skolan i sin tur förklarade sjukdomarnas uppkomst genom att kroppens porer drar sig samman eller vidgar sig.

Vid sidan av de grekiska läkare som slog sig ner i Rom, trädde också några romerska författare fram. Den tidigare nämnde Plinius den äldre skrev om människan i sin *Naturalis historia* från första århundradet e.Kr. Aulus Cornelius Celsus (25 f.Kr.–50 e.Kr.) skrev omkring år 25 e.Kr. ett betydelsefullt verk i åtta böcker om läkekonsten, *De medicina*, som handlar om hur man bäst bevarar hälsan och där han tar upp sådant som farmakologi, kirurgi och

²⁷ Scarborough (1969); Ralph Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire* (London 1988); Danielle Gourevitch, "The Paths of Knowledge: Medicine in the Roman World", i Mirko D. Grmek (red.), *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages* (Cambridge, MA 1998); Helen King, *Greek and Roman Medicine* (London 2001); Audrey Cruse, *Roman Medicine* (Stroud 2004).

dietetik.²⁸ Han beskriver också olika behandlingsmetoder, som till exempel åderlåtning. Den klassiska beskrivningen av symtomen på inflammation härstammar för övrigt från honom: *calor, rubor, tumor, dolor* (värme, rodnad, svullnad, smärta). Han ger goda råd om medicinska kurer som han själv med framgång använt på sina familjemedlemmar och slavar. Måttlighet var ordet. En frisk person ”bör föra ett omväxlande lefnadssätt, vistas än på landet än i staden, dock oftare på landsbygden, segla, jaga, emellanåt taga sig hvila, men ännu oftare idka kroppsöfningar, i det att maklighet förslappar kroppen, verksamhet ger den styrka; den förra medför tidig ålderdom, den senare långvarig ungdom.”²⁹

Den mest namnkunnige antike medicinaren vid sidan av Hippokrates är greken Galenos (129–199 e.Kr.), som anlände till Rom år 162 och blev gladiatorernas läkare, slutligen livläkare åt stoikern kejsar Marcus Aurelius. Denne oerhört produktive författare – över 400 skrifter lär han ha författat, varav 147 är i medicin – behandlar stora delar av tidens medicinska kunskap.³⁰ För långt fram i tiden, in på 1700-talet, kom den hippokratisk-galenska läkekonsten att utgöra en självklar del i den medicinska allmänbildningen. Hans beskrivningar av människans inre organ och dess behandlingar, som i hans verk *Ars medicina* (Läkekonsten), led liksom den tidigare grekisk-romerska medicinen av tabut mot att utföra dissektioner av människor. Dock är det uppenbart att han hade gjort noggranna studier av djurs anatomi och fysiologi, även om hans beskrivningar av människan då antog grislika drag och förvillat senare tiders medicinare. Enligt Galenos bearbetades maten i magen och tarmarna till en näringsvätska, *chylus*, som fördes vidare till levern där den genom tillagning eller jäsning blev till näringsrikt blod som strömmade ut i venerna. Levern liknar han vid ett bageri dit stadsbuden för vetet och där näringsrikt bröd bakas.³¹ Matsmältningen kunde också förstås med vad som

28 Celsus, *De medicina*; a. övers.; Felix Georg Brunner, *Pathologie und Therapie der Geschwülste in der antiken Medizin bei Celsus und Galen* (Zürich 1977); Christian Schulze, *Aulus Cornelius Celsus – Arzt oder Laie? Autor, Konzept und Adressaten der De medicina libri octo* (Trier 1999).

29 Celsus, *De medicina*, I,1; a. övers., s. 40.

30 Galenos, *Peri fysikon dynameon*; övers. Acke Renander, *Om naturens krafter* (Stockholm 1958); Galenos, *Peri ton peponthoton topon*; övers. Acke Renander, *Om sjukdomarnas lokalisation* (Stockholm 1960); R. J. Hankinson (red.), *The Cambridge Companion to Galen* (Cambridge 2007); Susan P. Mattern, *Galen and the Rhetoric of Healing* (Baltimore, MD 2008); Christopher Gill, Tim Whitmarsh & John Wilkins, *Galen and the World of Knowledge* (Cambridge 2010).

31 Galenos, *Peri chreias morion* I, utg. Georg Helmreich (Leipzig 1907), s. 204; Byron J. Good, *Medicine, Rationality, and Experience: An Anthropological Perspective* (Cambridge 1994), s. 104–107.

sker när vin jäser. Den näringsrika vätskan, *chylus*, är liksom nypressad druvsaft. Resultatet av jäsningen blir näringsrikt blod. Hela ämnesomsättningen är en serie av kokning eller tillredning av råvaror till hetare och lättare vätskor. Motsatsen till kokningen eller jäsningen skulle vara sjukliga fysiologiska processer som förruttelse eller stagnation. Han vidareutvecklade den hippokratiska sjukdomsläran, inte minst humoralpatologins teori om sjukdom som en obalans, dyskrasi, mellan fyra kroppsvätskor. Botemedlet skulle vara av det motsatta slaget den kroppsvätska som hade tagit överhanden. Och som sagt kombinerade han fyrsaftsläran med de fyra olika personlighetskaraktärerna, temperamenten. Själv gjorde han liknelsen, att safterna uppkommer som när ojäst vin, som nyligen har pressats ur druvorna och börjar jäsa, förändras av den inneboende värmen och förvandlas till olika avfallsprodukter.³²

Luften, vattnet och boningsorten

Den hippokratiska medicinen gav anvisningar om olika levnadsförhållanden att ta fasta på, som luften, vattnet och boningsorten. Den varma och tunna luften gynnade transpirationen, medan den kalla och täta hindrade den, därför var nattluften, som just var kall och tät, också något som gjorde gott vid feber och inflammationer. Bergstrakter med sin svala och rena luft var hälsosamma, medan dalgångarnas värme och dåliga luftcirkulation var skadliga. Skogstrakter försämrade luften genom otillräckligt luftdrag och hindrade solens strålar att tränga igenom. Floder, sjöar och sumpmarker hade milt klimat men skadligt, genom den utdunstande fuktigheten och kylan på morgnar och kvällar. Under vintern, som är kall och fuktig, gällde det att värma kroppen på olika sätt och hålla den torr, bland annat med oblandat vin och torr föda. På våren, den varma och fuktiga årstiden, skulle man söka sig till torrare trakter och intaga torr kost. När så den varma och torra sommaren infaller undviker man i möjligaste mån hettan, späder vinet med vatten, äter sparsamt en föga närande kost. Man tar promenader i skuggan och går upp tidigt på morgonen då luften är sval. Den kalla och torra årstiden, hösten, är den farligaste i och med sina stora växlingar i vädret. Kylan bör då undvikas. Just de snabba, nyckfulla förändringarna i köld och värme, torka och väta, kunde förklara många sjukdomar.

32 Galenos, *Peri fysikon dynameon*, 2,9; a. övers., s. 87 f.

I *Om luften, vattnet och boningsorten* betonar Hippokrates att den som vill på det rätta sättet studera läkekonsten måste ge akt på årstiderna, de kalla och varma vindarna och vattnets egenskaper.³³ Inte minst astronomin, menade han, kan här ge ett viktigt bidrag till läkekonsten. Vi finner ju också hur matsmältningsorganen hos människan växlar med årstiderna. Boningsorten påverkar i hög grad hälsan. Städer som är utsatta för de varma vindarna eller är i lä för sunnanvinden och utsätts för kalla vindar är osunda, medan de mot öster belägna städerna är hälsosammare än de som vetter mot norr och söder. I sådana städer som vänder sig mot öster skingrar den uppgående solen morgondimman, invånarnas utseende är i allmänhet vackert och blomstrande, rösten klar och förståndet mer överlägset än hos dem som bor i orter som vetter mot norr – dessutom är kvinnorna på sådana orter utomordentligt fruktsamma. Allra osundaste läget har de städer som ligger mot väster. Likaså bidrar vattnet i hög grad till hälsan. Stillastående vatten i träsk är osunt och bittert, liksom vinterns iskalla vatten, grumlat av snö och ispartiklar, vilket ger upphov till slembildningar och heshet. Bättre då är vatten som rinner från högt belägna platser, men allra bäst de källflöden som framväller mot nordost. Till skillnad från Hippokrates, ansåg Plinius att brunnsvatten var det allra hälsosammaste då det filtreras genom jord.³⁴

Den romerska byggnadskonsten tar följaktligen hänsyn till dessa omständigheter. Arkitekten Vitruvius menade, under det första århundradet f.Kr., att en arkitekt bör kunna lite medicin och vara medveten om lägets betydelse för hälsan, för att på bästa sätt kunna lösa byggnadstekniska problem rörande klimat, luft och god vattenkvalitet.³⁵ Celsus ger rådet att man till bostad bör välja en byggnad med riklig dager, som är öppen för vinden under sommaren och för solen om vintern.³⁶ Man ska akta sig för middagssolen, för morgon- och aftonkylan, likaså för utdunstningarna från floder och träsk. När himlen är molnbedäckt, och då solen plötsligt sticker fram, ska man inte våga sig ut. Detta för att inte utsätta sig för inverkan än av köld och än av värme, något som särskilt framkallar förkylningar och katarrer.

33 Hippokrates, *Peri aeron, hydaton, topon*; "Om luften, vattnet och boningsorten", a. övers., bd I, s. 18–40; ny uppl., s. 31–55.

34 Plinius, *Naturalis historia*, 31,21.

35 Vitruvius, *De architectura libri decem*, utg. F. Krohn (Leipzig 1912) I,1,10; I,4,6; utg. Frank Granger, *On Architecture in Two Volumes I* (Cambridge, MA & London 1931); övers. Birgitta Dalgren, *Om arkitektur: Tio böcker* (Stockholm 1989), s. 8, 16; Scarborough (1969), s. 58.

36 Celsus, *De medicina*, I,2; a. övers., s. 42.

Lantlivets lov

Lantlivet är på det hela taget nyttigt, hälsosamt och ett gott sätt att förtjäna sitt uppehålle. Våra förfäder, säger Varro, arbetade endast var åttonde dag i staden, resterande sju dagar höll de till på landsbygden och skötte sina lantegendomar. På så sätt höll de åkrarna bördiga genom skötsel och sig själva starkare till hälsan. Som en extra fördel, hade de dessutom inte då heller behov av grekernas idrottsanläggningar inne i städerna.³⁷ De lärda samtalen om det hälsosamma livet på landet som kommer till uttryck i Varros lantbruksdialoger fångar den mänskliga existensens inbäddning i landskapet, människan som omsluten av berg, vattendrag och vindar. Hon föds naken och gråtande, formas av landskapets topografi, klimat och växtlighet. Hennes välbefinnande och tänkande är situerade i miljön, har en plats och en boningsort. Hälsan uppstår i mötet mellan kropp och landskap.

Lantlivets lov får sitt poetiska uttryck i Vergilius lärodikt i hexameter, *Georgica* (ca 30 f.Kr.), där han besjunger – sannolikt med sakuppgifter hämtade från Varro – spannmålsodlingen, vin- och olivodlingen, djurskötseln och biodlingen.³⁸ Det lugna, idylliska livet på landet kontrasterar mot den tilltagande romerska urbaniseringen – i ett tema från Horatius, *beatus ille*, lovprisningen av lantlivets behag.³⁹ I Ciceros verk om ålderdomen, *Cato maior de senectute* (44 f.Kr.) läggs orden i Catos mun, denne långlivade lantbrukare, som här prisar lantbrukets glädje och det nyttiga och hälsosamma arbetet på åkern, inte minst för den som kommit till åren: ”Ty var kan en som är gammal bättre än där värma sig i solen eller vid en eld eller, när det behövs, svalka sig i skugga eller vid vatten?”⁴⁰ Det sägs att Marcus Valerius Corvinus ännu vid hundra års ålder var ute på åkrarna och brukade dem.⁴¹

37 Varro, *Res rusticae*, 2,pf,2.

38 Publius Vergilius Maro, *Georgica*; övers. Tönnes Kleberg & Lennart Håkanson, *Georgica: Sånger om lantbruket* (Stockholm & Stehag 1989); Sten Hedberg, ”Columella och hans verk i den latinska lantbrukslitteraturen: Idéer, tradition och efterföljd”, i Lucius Junius Moderatus Columella, *De re rustica*, övers. Sten Hedberg, *Tolv böcker om lantbruk: En tvåtusenårig romersk lantbrukslära. Samt liv, lantbruk och livsmedel i Columellas värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare* (Stockholm 2009), s. 459.

39 Quintus Horatius Flaccus, *Epodon liber*, 2,1; utg. Niall Rudd, *Odes and Epodes* (Cambridge, MA 1947); övers. Ebbe Linde, *Satirer och epoder*, ny uppl. (Stockholm 1995).

40 Marcus Tullius Cicero, *Cato maior de senectute*, 57; övers. Tore Janson, ”Cato maior om ålderdom”, i *Om ålderdom. Om vänskap* (Stockholm 1968), s. 61.

41 Cicero, *Cato maior de senectute*, 60; a. övers., s. 65.